

Franciszek i jego wrogowie

Trwa walka z papieżem, której stawką jest przyszłość Kościoła — **s. 52**

Śmierć, medycyna, etyka

Dyskusja o granicach życia, dylematach związanych z transplantologią i obawach Polaków — **s. 72**

Problemy z empatią

Dlaczego wzrusza nas krzywda małych kotków, a nie faul na nielubianym piłkarzu? — **s. 64**

Dominika Słowik:

„W tamtym czasie często śniło mi się, że chociaż zakładam okulary, dalej nie widzę” — **s. 82**

ZNAM

M I E S I Ę C Z N I K

Nr **774**

CENA: 19,90 zł | VAT 8% (W PRENUMERACIE: 14 zł)
LISTOPAD (11) 2019

Harari. Czy możemy mu zaufać?

Sprawdzamy, co ma do powiedzenia autor światowych bestsellerów: *Sapiens*, *Homō deus* i *21 lekcji na XXI wiek*. Analizujemy jego drogę do sukcesu i naukową rzetelność — **s. 4-43**

9 770044 498195

ISSN 0044-488X INDEXS 383716

Dlaczego chrześcijaństwo było tak ważne dla Leszka Kołakowskiego?

Wszystkie teksty wybitnego filozofa o fundamencie naszej kultury.

W księgarniach od 27 XI 2019 r.

ZNAK

1

Dominika Kozłowska

Hegel na miarę naszych czasów?

KAŻDA EPOKA POTRZEBUJE ZARÓWNO MYŚLICIELI, KTÓRZY mają umiejętność zrozumienia bardzo szczegółowych i skomplikowanych zagadnień, jak i tych, którzy potrafią dostępną wiedzę ująć w sposób syntetyczny i przejrzysty. Ci pierwsi przyczyniają się do rozwoju nauki, dokonują przełomowych odkryć lub przeprowadzają nowatorskie badania. Ci drudzy z kolei pozwalają zrozumieć naszą cywilizację i zinterpretować ją w świetle fundamentalnych i klasycznych dla niej pytań. Niebawem powstaną prace opisujące historię pierwszych dwóch dekad XXI w., które będą analizować i nazywać nowe zjawiska związane z przełomem technologicznym i informacyjnym, nie zapominając jednocześnie o wciąż nas określających ideach i wydarzeniach z przeszłości.

Najnowszym wydaniem miesięcznika „Znak”, prezentującym sylwetkę i publikację izraelskiego historyka Yuvala Noaha Harariego, kontynuujemy cykl Tematów Miesiąca poświęconych czołowym światowym intelektualistom – postaciom popularnym, ale też wymagającym merytorycznego ustosunkowania się. Ostatnio pisaliśmy w tym duchu o Zygmuncie Baumanie i Michelu Houellebecqu, wcześniej zaś m.in. o Leszku Kołakowskim i Johnie Maxwellu Coetzee.

Harari podnosi w swoich książkach pytania, które od zawsze leżały w obszarze zainteresowań miesięcznika: o wolną wolę, źródła etyki, postęp, sens dziejów i konsekwencje rozwoju technologicznego, a także te, które podejmujemy szczególnie intensywnie w ostatnich latach, np. prawa zwierząt czy przyszłość religii. Jako pierwsi w Polsce piszemy o Hararim tak obszernie. Oddajemy mu głos w eseju i wywiadzie, przygotowaliśmy miniprzewodnik po najważniejszych dla niego pojęciach, ale też – co dla nas szczególnie istotne – zaprosiliśmy kilku naukowców, by przeanalizowali podejmowane przez Harariego tematy. Chcemy w ten sposób sprawdzić, czy można mu zaufać.

Ortega y Gasset jeszcze w latach 20. i 30. XX w. domagał się, aby uniwersytet uczył przede wszystkim syntezy. Już wtedy żaden człowiek nie był w stanie przyswoić sobie całości wiedzy, choćby w ogólnym zarysie. To nie były czasy Leonarda

da Vinci ani nawet Hegla, który próbował stworzyć pełny obraz dziejów ludzkości. Ważne jednak, aby każdy z nas rozumiał proces historyczny i wiedział, w jaki sposób dotrzeć do godnych zaufania źródeł informacji.

Książki Harariego z pewnością mogą w tym pomóc i zmuszają nas, aby w swoich działaniach wybiegać poza codzienność. „Może się zdarzyć, że przyszłość ludzkości ukształtuje ktoś inny, bez naszego udziału, ponieważ będziemy zbyt zajęci karmieniem i ubieraniem potomstwa – mimo to konsekwencje tych decyzji nie zostaną oszczędzone ani nam, ani naszym dzieciom” – pisze Harari we *Wprowadzeniu do 21 lekcji na XXI wiek*. Jego książki powinnyśmy wykorzystać jako ćwiczenie dla wyobraźni, naukę klasyfikowania i syntetyzowania informacji. Możemy się sprzeczać co do poszczególnych rozstrzygnięć, jakich dokonuje w tym kontekście Harari, ale same te umiejętności są kluczowe, jeśli chcemy w świadomy sposób kierować przynajmniej własnym życiem, nie wspominając już o próbach wniesienia pozytywnego wkładu w rozwój naszej cywilizacji. Bez nich pociąg historii może nam uciec.

Propozycje Harariego wymagają jednak naszej intelektualnej czujności. Izraelski historyk zbyt często miesza ze sobą dyskursy filozoficzny i naukowy, wyciągając z powierzchownych czasów badań zbyt daleko idące wnioski antropologiczne. Przykładem np. istnienie wolnej woli, któremu Harari zaprzecza w publikowanym w tym numerze esej. Ludzkie stany świadomościowe to bardzo skomplikowane procesy, których nie sposób rozważać w kategoriach „wszystko-albo-nic”, pełna wolność bądź jej zupełny brak, o czym w swoim komentarzu przypomina Mateusz Hohol.

Nadmiar informacji w połączeniu z niezdolnością do samodzielnego weryfikowania ich wartości i brakiem zaufania do własnego wewnętrznego głosu sprawiają, że stajemy się podatni na manipulacje. Krytyczna lektura dzieł Harariego i rzetelna dyskusja nad nimi mogą zadziałać niczym szczepionka, wzmacniając nasz system odpornościowy przed licznymi współczesnymi zagrożeniami. — **Z**

44 **Pakt z diabłem, czyli rzecz o „Operacji Kondor”**
Alicja Fijałkowska

52 **Papież Franciszek i jego wrogowie**
Karol Kleczka

90 **Wspólny pokój – wielość kobiet w poezji jidysz**
Aleksandra Grzemska

fot. Jack Taylor/Getty / fot. Riccardo Ceppi/Getty / fot. L'Osservatore Romano/EPA/PAP

64

ŁUKASZ KWIATEK

Problemy z empatią

Krytykować empatię to tak, jakby rozpowiadać, że się jest przeciw małym kotkom. Intuicyjnie czujemy, że empatia jest czymś dobrym. Potwierdzają to zresztą liczne badania. Ale czy wystarczy ona, by – jak chcieliby niektórzy – rozwiązać wszystkie problemy świata?

M I E S I Ą C Z N I K
ul. Tadeusza Kościuszki 37, 30-105 Kraków
tel. (12) 61 99 530, fax (12) 61 99 502
e-mail: miesiecznik@znak.com.pl
www.miesiecznik.znak.com.pl

redakcja: Mateusz Burzyk (sekretarz redakcji), Marta Duch-Dyngosz, Michał Jędrzejek, Ilona Klimek, Elżbieta Kot, Dominika Kozłowska (redaktor naczelna), Urszula Pieczek, Janusz Poniewierski, Agnieszka Rzonca, Pola Starczyńska, Henryk Woźniakowski

zespół: Michał Bardel, Wojciech Bonowicz, Halina Bortnowska, Bohdan Cywiński, Bartłomiej Dobroczyński, Tomasz Fiałkowski, Tadeusz Gadacz, ks. Michał Heller, Józefa Hannelowa, Wacław Hryniewicz OMI, Jerzy Illg, Piotr Kłodkowski, Janina Ochojska-Okońska, abp Grzegorz Ryś, Władysław Stróżewski, Karol Tarnowski, Łukasz Tischner, Stefan Wilkanowicz

Zmarli członkowie zespołu: Franciszek Blajda, Antoni Gołubiew, Maria Morstin-Górska, Leon Halban, ks. Jan Kracik, Hanna Malewska, Maria Michałowska, Jerzy Radkowski, Stefania Skawarczyńska, Marek Skwarnicki, Stanisław Stomma, Stefan Świeżawski, ks. Józef Tischner, Jerzy Turowicz, Elżbieta Wolicka, Jacek Woźniakowski, Jerzy Zawieyski

współpraca: Ewa Bolińska-Gostkowska, Iwona Boruszkowska, Monika Gałka, Krzysztof Kornas, Dobrostaw Kot, Daniel Lis, Artur Madaliński, Anna Marchewka, Anna Mateja, Andrzej Muszyński, Tomasz Ponikto, Miłosz Puczyłdowski, Justyna Siemienowicz, ks. Grzegorz Strzelczyk, Marcin Wilk, Marcin Żyła

projekt graficzny pisma: Władysław Buchner, Rafał Buchner

projekt graficzny numeru, skład i łamanie: Łukasz Podolak (Weird Gentlemen)

fotoedycja: Marcin Kapica

korekta: Barbara Gąsiorowska

ilustracje portretowe: Patrycja Podkościelny

druk: Drukarnia Colonel, Kraków, ul. Dąbrowskiego 16

nakład: 1800 egz.

promocja i reklama: Pola Starczyńska, tel. (12) 61 99 530, e-mail: starczynska@znak.com.pl

prenumerata: Sylwia Syrek, tel. (12) 29 29 561, e-mail: syrek@znak.com.pl

Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

TEMAT MIESIĄCA

6 **Kim Pan jest, profesorze Harari?**
Mateusz Burzyk

12 **Mit wolności**
Yuval Noah Harari (tłum. Justyn Hunia)

18 **Zmartwieni o ludzkie dusze**
Yuval Noah Harari
w rozmowie z Stevem Paulsonem
(tłum. Mateusz Burzyk i Michał Jędrzejek)

24 **Świat Harariego w 15 słowach**

28 **Ankieta: Harari pod lupą**
Odpowiadają: Mateusz Hohol, Aleksandra Przegalińska, Jakub Bohuszewicz, Adrian Wesółowski, Marta Soniewicka

SPOŁECZEŃSTWO • ŚWIAT

44 **Pakt z diabłem, czyli rzecz o „Operacji Kondor”**
Alicja Fijałkowska

PUBLICYSTYKA

52 **Papież Franciszek i jego wrogowie**
Karol Kleczka

IDEE

64 **Problemy z empatią**
Łukasz Kwiatek

72 **Transplantacje. Czy jest się czego bać?**
Dyskusja z udziałem: Bogdana de Barbaro, Barbary Chyrowicz SSpS, Marka Krawczyka i Piotra Grzegorza Nowaka
Prowadzenie: Wojciech Bonowicz i Anna Mateja

FELIETONY

60 **Coraz bliżej albo coraz mniej**
Józefa Hannelowa

61 **Ogrody pamięci**
Janusz Poniewierski

80 **Dziennik Kairosu**
Filip Springer

STACJA: LITERATURA

82 **Oślepek**
Dominika Stowił

LUDZIE • KSIĄŻKI • ZDARZENIA

90 **Wspólny pokój – wielość kobiet w poezji jidysz**
Aleksandra Grzemska

98 **Ludzka miara cierpienia**
Jan Tokarski

103 **Anarchista Carl Schmitt**
Michał Pospiszyl

106 **Koniec mitu Doliny Krzemowej**
Ewa Drygałska

108 **Metro jako źródło cierpień**
Michał Przeperski

110 **Bieda na Niepodległości. O przegranych transformacji**
Krzysztof Wołodźko

114 **Noty o książkach**

116 **Moi, mistrzowie**
Wojciech Bonowicz

118 **Krótko i węzłowato**

120 **Znak o znakach**
Ula Pagowska

Temat Miesiąca

Geniusz Harari?

Książki Yuvala Noaha Harariego to fenomen ostatnich lat. *Sapiens*, *Homo deus* i *21 lekcji na XXI wiek* okazały się bestsellerami.

Izraelski historyk znalazł język, którym pisać należy o rzeczach skomplikowanych, by czytał o tym cały świat. Z książki na książkę Harari zajmuje się jednak coraz to innymi tematami. Zmienia się też charakter jego prac: od popularnonaukowego wykładu nt. historii autor dryfuje w stronę przewodników mówiących, jak odnaleźć się w XXI w.

Z jednej strony rozpiętość poruszanej przez Harariego tematyki imponuje, dzięki czemu wzmacnia się jego autorytet, z drugiej strony wypowiedanie się w dziedzinach odległych od swojej specjalności wywoływać może wrażenie tworzenia prostych recept na wszystko.

Kim jest Harari i jak pracuje? Co chce nam przekazać? Kiedy skromny historyk stał się nowym intelektualnym guru? Czy można ufać specjaliście od wszystkiego?

Piszq:

Yuval Noah Harari, Jakub Bohuszewicz, Mateusz Burzyk, Mateusz Hohol, Aleksandra Przegalińska, Marta Soniewicka i Adrian Wesołowski

Kim Pan jest, profesorze Harari?

MATEUSZ BURZYK

Yuval Noah Harari w jednych kręgach uchodzi za poważnego intelektualistę, w innych za guru, który z podejrzaną łatwością objaśnia cały świat. Czy jeden człowiek może opanować tak wiele różnych dziedzin wiedzy i pisać na ich temat rzetelne książki?

JESZCZE KILKA LAT TEMU BYŁ szerzej nieznany. Ot, pracownik Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, nierzucający się w oczy skromny historyk. Jego życie nabrało rozpędu w 2014 r. Tuż przed 40. urodzinami na angielski przetłumaczono wydany trzy lata wcześniej *Sapiens. Od zwierząt do bogów*. Szybko po tym posypały się przekłady na ponad 50 innych języków. Książka trafiła na listy bestsellerów na całym świecie, długo zajmując na nich pozycję na podium (np. na „The Sunday Times” nieprzerwanie przez 96 tygodni!). Sprzedaż osiągnęła liczbę 12 mln egzemplarzy. Na fali tego sukcesu świetnie wyniki zyskały też jego następne, pisane już po angielsku, publikacje: *Homo deus. Krótka historia jutra* (2016), po które sięgnęło 6 mln czytelników, oraz *21 lekcji na XXI wiek* (2018), zakupione – jak dotąd – przez ponad 2 mln odbiorców. Z każdą kolejną książką poszerzał się krąg jego wielbicieli. Do najbardziej znanych należą: Barack Obama, twórca firmy Microsoft Bill Gates, założyciel Facebooka Mark Zuckerberg oraz wspólnie przygotowujący kinową ekranizację pierwszej części tej „trylogii” Ridley Scott (reżyser nagrodzonego czterema Oskarami *Gladiatora*) oraz Asif Kapadia (autor chwalonego dokumentu o Amy Winehouse). Poleceń od bardziej opiniotwórczych czytelników nie można sobie było wymarzyć.

Harari to dziś nie tylko nazwisko – to marka i przedsiębiorstwo. Jego strona internetowa prowadzona jest w sześciu językach. Dowiemy się z niej o wszystkich wywiadach, prelekcjach, ogłaszanych w prasie artykułach, a także

o wydarzeniach, w których autor bierze udział: np. jak w zeszłym roku jako jeden z głównych mówców na Forum Ekonomicznym w Davos. Nie zabraknie też informacji o spotkaniach, które odbyli z Hararim światowej wagi politycy: Angela Merkel czy Emmanuel Macron. W zakładce Media bez trudu odnajdziemy wywiady wideo, jakie nakręcili z nim wspomniany już Zuckerberg lub aktorka Natalie Portman. Można też poznać zatrudniany przez niego dziesięcioosobowy zespół, w skład którego wchodzi prawnicy, researcherzy, marketingowcy i specjalista ds. rynku chińskiego.

Przypadek

BYĆ MOŻE DZIŚ TRUDNO W TO UWIERZYĆ, LECZ NIC NIE ZAPOWIADAŁO takiego sukcesu. *Sapiens* zostało pierwotnie odrzucone przez cztery izraelskie wydawnictwa. Nie widziały one w publikacji książki żadnego interesu, bo w końcu prace historyczne nie tak często stają się głośnymi bestsellerami. Udało się dopiero w kolejnym (Kinneret Zmora-Bitan Dvir), które pierwszy nakład oszacowało dość ostrożnie: 5 tys. egzemplarzy. Dodruki i zainteresowanie zagranicznych księgarzy musiały więc nieco zaskoczyć wydawnictwo. Sukces Harariego to dla autorów dowód, że w napisane przez siebie teksty trzeba wierzyć do końca. A także lekcja pokory dla przekonanych o swoim niebywałym wyczuciu redaktorów.

Jeszcze ciekawszy jest fakt, że we wszystkim pomógł przypadek. Harari wcale nie był specjalistą od historii powszechnej – zajmował się przede wszystkim wojskowością epoki średniowiecza i odrodzenia. Temu zagadnieniu poświęcił obroniony w Oxfordzie doktorat, wydany w 2004 r. pt. *Renaissance Military Memoirs: War, History and Identity, 1450–1600* (Renesansowe wspomnienia wojenne: wojna, historia i tożsamość w latach 1450–1600), oraz książkę *Special Operations in the Age of Chivalry, 1100–1550* (Operacje specjalne w erze rycerstwa, 1100–1550).

Prowadzenie wykładów z historii globalnej zostało mu przydzielone na jerozolimskim uniwersytecie, ponieważ żaden ze starszych stażem profesorów nie chciał się tego zadania podjąć. Harari był ochotnikiem, który odpowiedzieć miał na potrzebę studentów domagających się w tym zakresie kursu internetowego dostępnego dla nieograniczonej liczby uczestników (tzw. MOOC, od ang. *massive open online course*). Przygotowując te wykłady, gromadził materiały do pierwszego bestsellera – historii człowieka, rozciągającej się od 70 tys. lat p.n.e. do współczesności, czyli – jak czytamy na okładce – „od ukrywania się w jaskiniach do podróży na Księżyc”. Wielu powiedziałoby, że porwać się na taki projekt to szaleństwo – zadanie wymagające zaangażowania na całe życie liczego zespołu fachowców. Harari nie dążył jednak do napisania akademickiej rozprawy. Dzięki mistrzowsko opanowanej umiejętności tworzenia syntez historii ludzkości udało mu się zmieścić na 500 stronach. Zwięzłość ujęcia stanowi zarówno ogromny walor, jak i mankament jego prac (wkradają się w nie czasem nadmierne uproszczenia).

Medytacja zamiast religii

ZA JEDNO ZE ŹRÓDEŁ SWEGO SUKCESU HARARI UWAŻA PRAKTYKOWANĄ OD 24. roku życia medytację vipassany. W *21 lekcjach...* – książce